

Про голос сумління

КРИСТОФ ШЕНБОРН

29 ЛИСТОПАДА 2021

Кожен мусить слухатися свого сумління. Це очевидно. Та все ж ми запитуємо себе, чи це насправді так: чи має кожен слухатися свого сумління?

Фото: Dhillip Antony

Франц Єгерштеттер (†1943), селянин з Верхньої Австрії, послухався своєї совісті й, попри те, що він залишив жінку і трьох дітей, вирішив сказати «ні» службі в гітлерівських військах, хоча мільйони інших скорились цьому обов'язку. Чи завжди треба йти за своїм сумлінням? Одним

із тих, хто брав участь у терактах у Нью-Йорку і Вашингтоні 11 вересня 2001 року, був Мохаммед Атта. У своєму останньому листі він написав, що чинив ті злочини з молитвою і з внутрішнім переконанням. А виконав він це з завидною досконалістю. Напевне він послухався своєї совісті. Але спитаймо себе: чи не безсовісно вбивати тисячі безвинних людей лише для того, аби йти за якоюсь ідеєю, коли навіть ти маєш такі глибокі переконання?

Що таке сумління? Як ми пізнаємо сумління? Що віра нам говорить про наше сумління? Сумління є мов той компас у моральному житті. Питання, чи наші дії є добрі чи злі, дуже пов'язане з питанням про совість.

Звідки походить сумління?

Дозволю собі розповісти спомини дитинства. Не обов'язково сприймати їх за сповідь. Тоді мені було, може, сім чи вісім років. У місцевості, де ми жили, поряд з нашим домом була столярна майстерня. Граючись, ми часто пробігали повз неї. Навколо завжди було багато дерева, як це буває у майстернях. Не знаю чому, але одного разу, коли я проходив повз цю столярню, зненацька прийшла ідея прихопити з собою дощечку. І я вкрав одненьку, невеличку і зовсім непотрібну. Коли я підійшов до нашого будинку, мене охопила паніка: «Що ж я робитиму з цим?» Довелось сховати дощечку на веранді. Потім цілий день мене мучила думка: «Що мені робити з цією дощечкою?» Уже під вечір я забрав її з веранди і тишком відніс назад до столярні, поклавши на тому місці, де її вкрав.

Чи було те, що мені тоді не давало спокою, пов'язане із совістю? Що це було? Чи був це страх перед тим, що мене спіймають, перед карою, страх перед соромом, що я зробив те, чого не роблять, перед соромом бути впійманим на тому, чого не годиться робити? Але якщо про це і йшлося, чому не всі люди цим керуються? Чи на початку п'ятдесятих не красти — то була лише мода? Чи було це правило гри тодішнього суспільства? Чи було це так, що батьки виховували дитину, або ліпше сказати, муштрували її, щоб вона не крала? Чи це відчуття лише тому неприємне, що ти переступив через принцип «так не роблять»? Чи я боявся тільки тому, що мене так виховали? Чи, можливо, це було відчуття, що ми, як переселенці, мусили в цьому місці особливо зважати на свої вчинки? Або інакше сказати: чи голос совісті не є нічим іншим як сумою принципів і правил поведінки, які нам прищеплено, — так би мовити, така собі дресура? Як дресирують собак, так дресирують і дітей. А коли чинять не згідно з дресурою, тоді й виникають докори совісті. Може, в цьому й річ? Чи не схоже це на те почуття, що хтось відчуває себе не в своїй тарілці, коли в певному місці з'являється у невідповідному вбранні? Наприклад, коли хтось іде на оперу в джинсах, або у будь-якій іншій ситуації, коли просто тобі

незручно, бо ти помітив, що переступив правила поведінки, притаманні цьому середовищу.

Чи сумління — це голос, який у певний час підказує нам звичайні моделі поведінки? На людину, яка переступає правила на зразок «роблять так...», дивитимуться косо. Тоді вона почувається ніяково. Чи можна це назвати докорами совісті? Чи совість — це просто супер-еґо, як казав відомий віденський психолог Зигмунд Фрейд (†1939)? Тобто те, що мені прищеплено і тяжіє наді мною як примус, як обов'язок, і заховане глибоко в мені, виявляючись у способі поведінки, якої або від мене насправді очікують, або ж мені це так здається. Звісна річ, совість має багато таких механізмів впливу. Багато речей обумовлюють нашу совість: виховання, дух часу, оточення, страхи, примуси, прагнення, бажання, уявлення. Голосу сумління вторить безліч інших голосів. Але який із них є насправді отим голосом совісті? Чи він взагалі існує в цьому багатоголоссі? Де тут побічні голоси, а де справжній голос совісті?

Але повернімося до вкраденої дощечки. Коли сьогодні я думаю про те, що тоді сталося, я впевнений, що в мені промовив голос совісті, навіть якщо до нього домішувались ще сторонні голоси, наприклад, голос страху бути спійманим. Але чи не є цей страх свідком того, що я зробив щось, чого не слід було робити? Насправді погано красти дошки. Чи не був цей страх голосом також того, що промовляє в серці людини: «Тобі не слід красти!» Це не була лише тодішня суспільна думка. Неспокій у моєму серці мав глибшу причину. То був голос, який сьогодні я називаю Божим посланцем. Совість у нашому житті і є тим Божим посланцем. Тоді, в дитинстві, я сприйняв цей голос як наполегливий наказ: «Не роби цього, поклади там, де взяв!»

Голос моєї совісті

Кожному з нас слід спитати себе: чи й сьогодні виразно чути той голос, який промовив до мене тоді, в дитинстві, настільки чітко? Чи можна перекричати цей голос? Ми кажемо: совість можна заглушити. Сумління також можна «занехаяти». Його можна спотворити поганим вихованням, повним страху й примусу. Страх може так переобтяжувати совість тиском і примусом, що її місце займуть скрупули і нав'язливі ідеї. Вона може здібніти від поверхового способу життя. Коли важливі є лише зовнішні речі, коли батьки та оточення дивляться лише на значення, блиск, успіх, престиж, тоді совість може стати мілкою вже у дитини. Коли «перебування нагорі» важливіше, ніж ці внутрішні голоси, тоді можна їх приглушити. У колишніх комуністичних країнах, як можна було помітити останніми роками, духовне спустошення набагато трагічніше, ніж економічне. У цих країнах ще побутує вислів: «Кради, бо як ні, то тебе вкрадуть». Уся система будувалася на тому, що кожен щось крав. Кожен намагався якимось

«крутитись», аби втриматися на поверхні. Крадіжка перетворилася на життєву звичку цілого суспільства. Крали майже все, і майже кожен мусив це робити. І вся система була побудована на брехні. Аби вижити, вже змалку люди вчилися брехати. Майже повністю відбили потребу в правді. Які наслідки це мало для співіснування людей, дуже добре було видно відразу після розвалу комунізму. Комуністичне суспільство мало в собі щось безнадійно сіре. Безперечно, воно походило з брехні, яка, наче густий туман, огортала все. Це руйнує духовне здоров'я людини. Мабуть, мине ще чимало часу, поки ті країни опритомніють від цього. Одужання не прийде само собою. Треба терпляче відбудовувати найпростіші чесноти людського життя, які поховала комуністична система. До цього питання ми ще повернемося, коли розглядатимемо формування совісті.

Погляньмо також на західне суспільство. Багато років після тієї пригоди з дощечкою я вивчав психологію. Згідно з панівними тоді поглядами, усе, що ми називаємо совістю, мало посідати невелике місце в тому матеріалі, якого нас навчали. Панувало розуміння, що людина — це зв'язка реакцій і рефлексів, які можна вимірити і статистично обробити. Людина є машиною, котру можна як завгодно програмувати, налаштовувати й організовувати. Свобода, душа, відповідальність, сумління — такі поняття майже не зустрічались у цій психології. Людина — це продукт свого оточення, виховання і впливів. Але існувало ще одне розуміння, споріднене з цим першим, матеріалістичним. Людина розглядалася виключно як істота, яка сама для себе створює закони. Людина сама визначає, що вона хоче і ким вона є, що для неї важливе, що вважатиме за зло, а що за добро. У такому баченні людини совість — це те, що мені важливе, що я вважаю правильним, до чого я скеровуватиму моє життя.

Останніми десятиріччями зі зрозумілих причин дедалі більше поглиблювався конфлікт між цим розумінням і розумінням Церкви. Якщо совість це те, що визначаю я, що мені особисто здається правильним, тоді цілком справедливо, що в кожного своя совість, якою він керується у вчинках. Декому пам'ятний конфлікт, що розгорнувся 1968 року з оприлюдненням енцикліки «*Humanae Vitae*» папи Павла VI (†1978). Для багатьох то був великий конфлікт, що межував з конфліктом совісті. Дедалі більше скидалося на те, що саме в питаннях, пов'язаних з етикою життя, які торкалися тоді запобігання вагітності, між ученням Церкви і совістю кожної окремої людини лежить прірва, яку не можна подолати. Розхожою формулою став вислів «Совість проти учення Церкви». Мені згадується багато гострих дискусій, під час яких говорилося, що Церкві не слід втручатися у справи совісті віруючих. Яким правом інший може мені вказувати, як мені жити? Яким правом Церква встановлює засади, які, здається, нелегко втілити в життя?

Що є совість? Чи це моє переконання? Може, це те, що щойно осінило мене? А може, совість — це голос, який хоч і говорить в мені, але не від мене походить? Гадаю, що тут ми

опинилися перед завданням поглиблення розуміння совісті. Може, тоді також вдасться по-іншому поглянути на цей конфлікт між ученням Церкви і совістю? Що відбувається, коли в мене докори сумління, коли мене звинувачує моя совість? Хто це тоді говорить у мені? Мене охопили докори сумління, але це хтось інший, голос якого промовляє до мене, закликаючи: «Не роби цього», або каже: «Тобі слід було це зробити, чому ти цього не виконав?» Страх у дитячому серці через украдену дощечку був тоді тому, що я зробив зле, тому що красти — це погано. Яке полегшення принесло мені те, що я відніс дощечку на місце. Це я пам'ятаю ще дуже добре. Старе прислів'я має рацію: «Хто чисте сумління має, спокійно спати лягає».

Гадаю, що тут ми зіткнулись із чимось важливим. Совість — це дещо особисте, що лише я відчуваю, моя совість. Однак це не тільки щось індивідуальне. Голос сумління відкриває мене, викликає мене з моєї замкненості. Совість відкриває двері для інших, для дійсності, дає мені усвідомити те, що я не побачив, тримає мене в контакт з реаліями, які я не хотів помічати. Моя совість каже мені: «Тобі не можна красти, навіть якщо це тільки нікчемна дощечка». Коли я чую цей голос, то знаю, що такий самий голос є і в кожному людському серці. Тому я можу сказати іншій особі: «Не кради!» Я можу промовити до її совісті, бо я знаю, що і її совість їй каже: «Не кради!»

Формування совісті як завдання

Чудова річ: совість — це чутлива антена, чутливий сенсор для сприйняття дійсності, для пізнання того, що є добре, правильне та істинне. Звичайно ж, для цього є умова, аби совість була належно сформована і натренована. Тьмяна, засмальцьована і гнила совість навряд чи щось сприйме. Але делікатна совість — це чудовий інструмент, що дає нам бути відкритими на чийсь заклик. Ось чому так важливо працювати над совістю, тренувати її і вдосконалювати. Ця робота триває все життя. Правильно кажуть, що ми мусимо слухатися власної совісті. Але що то за совість, якої я слухаюсь? Чи це «совість всесвіту», чи відповідно розвинена совість? Чи задовольняюсь я, поверхнево наполягаючи на моїх зручних звичках?

Коли ми кажемо, що якась подія зворушила моє сумління, пробудила мене, це може бути початком глибшого формування совісті. Хотів би навести чотири кроки, чотири виміри формування совісті.

1. Я мушу усвідомити, що моя совість слабо розвинена. На вірцях святих ми бачимо, наскільки чутливою може бути совість і наскільки багато вона може помічати, якщо вона по-справжньому розвинена. Я маю бути готовий сам себе формувати і дозволити це робити

іншим, аби й вони промовляли до моєї совісті. Коли я перебуваю в самовдоволенні, до мене не дійде жоден заклик. Але коли я зворушений чи то докорами сумління, чи то драматичною подією в моєму житті, може з'явитися прагнення вчитися і йти далі.

Немає ліпшої школи за школу нашого Господа і Учителя, Який нам говорить: «Навчіться від мене» (Мт 11, 29). Ісус є наш Учитель, від Якого ми вчимося слухати голосу Отця. Ніхто не слухався Отця так, як Ісус, аж до найменшого поруху серця. І тому школа сумління для нас є школою Ісуса, який відкриває нам очі й вуха. Як чудово заглиблюватись у притчі Ісуса, дозволяти йому учити нас бачити, спостерігати, як усе стає однією школою, а також сприймати реальність. Притчі Ісуса є чудовою школою совісті: подивіться, чого вчить нас природа — гірчичне зернятко стає великим деревом (Мт 13, 31-32), насіння росте само собою (Мр 4, 26-29), подивіться на все, що Ісус казав про сівбу, про виноградники, про виноградарів (пор. Лк 13, 6-9), про птахів небесних, про лілеї польові (Мт 6, 26-30), і про все, що Він підмітив у людській праці. Усе це школа сприйняття реальності. Тільки уважно спостерігаючи за реальністю, можна плекати чутливу совість. І навпаки: чутлива совість дозволяє чітко бачити дійсність.

2. Моя совість буде настільки чутливою, наскільки панує порядок у моєму житті. За порядок і дисципліну у своєму житті мені треба боротися, щоб цей орган совісті міг працювати. Звичайні щоденні чесноти роблять нас чутливішими. Тактовність, уважність, переборення себе, терпеливість, стриманість, покірливість — усе це робить нас чутливими і спостережливими.

3. Якщо я хочу мати чутливу совість і не задовольняюсь загальними фразами, то я шукатиму вчителів, людей, які були б для мене взірцем, які своїм життям, своїм словом і досвідом могли б показати мені дорогу. Шукатиму таких «наставників», як святі. Часто звичайні люди і є найліпшими наставниками для формування чутливої совісті. Допомогатиме при цьому й учення Церкви. Конфлікт між совістю і ученням Церкви розв'язується настільки, наскільки ми готові довіритися їй вченню. Це не означає, що відразу все повністю стає мені зрозумілим. Але мені треба мати хоч краплю довіри, щоб я міг чогось навчитися. Мабуть, у тому чи тому положенні вчення Церкви є певна мудрість, яку я ще не збагнув. Однак цілком може бути, що колись таки вона стане зрозумілою. Папа римський не є господарем моєї совісті, ніхто, крім Бога, не є господарем моєї совісті. Але папа є посланцем совісті. Іноді буває таке враження, що хто стоїть здаля, ті ліпше відчують, що папа насправді є посланцем совісті для всього світу. Для цього він дістав від Господа особливе доручення й особливу підтримку Святого Духа, щоб промовляти до нашої совісті й нагадувати нам про закон Божий. Якщо я не готовий, щоб до мене промовляло Слово Боже, тоді, певно, важко мені буде сприйняти й учення Церкви. Тоді існуватиме небезпека, що я вважатиму свої бажання й уявлення за свою совість. Напевно тоді нами правитиме омана, яку деякі психологи мають за совість: мовляв, совість — це не що

інше, як уявлення і бажання, що існують у суспільстві.

4. Бог говорить до нас, до нашої совісті через події в нашому житті, в нашому оточенні, в нашому світі. Безперечно, подіями, що зворушили совість, були й атаки 11 вересня 2001 року. Що хоче нам сказати Бог? Що Він говорить через хворобу, через випробування? Що говорить Він через провину? Нещодавно я зустрів Карін Лампльмер, авторку книжки «Я назвала її Надін». Це молода мама двох дітей, третьої вона позбавилась, зробивши аборт. Після цієї події вона впала у глибоку депресію, здійснила спробу самогубства. На її довгому, важкому, але й благодатному шляху важливу роль відіграла мала Тереза (†1897). Карін прийшла до віри і вийшла з розпачу, в якому опинилася через те, що вбила свою третю дитину. Вона назвала її Надін і почала промовляти до совісті лікарів, розповідаючи свою історію. Багато хто з них відреагував на це. Карін написала щоденник свого досвіду і зібрала велику кількість свідчень.

Те, що пережила Карін, — це формування совісті. Через драматичні події її життя, через тяжку провину, яка її майже довела до розпачу й самогубства, Бог провадив її до навернення. Велика роль у формуванні совісті належить пізнанню благодаті, бо те, що підказує нам совість, ми не можемо витримати, якщо не зустрінемося з Божим милосердям. Ми не можемо знести, коли совість нас звинувачує. Мабуть, тому багато людей не допускають голосу своєї совісті, бо вони нічого не знають про благодать, про те, як сильно їх любить Бог. Лише тоді, коли я це переживу, моя совість по-справжньому може до мене промовити, вільно й відкрито, бо я знаю, що існує не лише совість, яка мене судить, але ще Хтось, хто мене бачить і не судить. «Коли б нас обвинувачувало серце: Бог більший, ніж наше серце, і Він усе знає» (1 Йн 3, 20).

Слухайся свого сумління!

Повертаюсь до того, з чого почав: злочинці з Нью-Йорка вважали, що мали право так чинити. Вони послухались своєї совісті. А чи треба завжди слухатись совісті? Гадаю, ми можемо тепер сказати: «Так, слід завжди слухатись совісті». Проте треба знати, що моя совість може помилятися. Вона може бути недостатньо сформованою, може звести мене на манівці. По-друге, я мушу знати, чи я справді керувався доброю волею у своїх учинках. Мені потрібно формувати себе самого, інформувати себе, приймати зауваження інших. По-третє, моя совість може мені підказати щось, що не сумісне з людською моральністю. Коли моя совість вимагає вбити безвинного, тоді її рішення не є правильним. Коли виникають конфлікти совісті, належить звернути увагу на три правила:

1. Я мушу себе запитати: чи мої дії згідні із золотим правилом: «Що ви хочете, щоб вам робили, і ви їм робить»?

2. Я мушу завжди пам'ятати, що мета не виправдовує засобів, ніколи не можна робити зло для досягнення добра.

3. Я можу пожертвувати своїм життям за свої переконання, але не можу з того самого приводу відбирати життя в інших, безневинних людей. (Я не торкаюся тут питання про застосування зброї в разі війни, для цього треба було б ще одного розділу).

Християнський образ звитяжця сумління — не терорист, а мученик. Сер Томас Мор (†1535), великий лорд-канцлер Англії, по довгих душевних боріннях, прийняв рішення не давати присяги королю Генріху VIII і за те прийняв мученицьку смерть. Франц Єґерштеттер також послухався своєї совісті. Вони є для нас прикладом і взірцем. Вони йшли за своїм сумлінням, яке сформували під час тривалої внутрішньої боротьби і часто в темноті віри, щоб воно могло вказати їм правильну дорогу.

Фрагмент зі збірки катехиз «Йти за Ісусом щодня. Заохочення до поглиблення віри» (Кайрос, 2006).